

УДК 631.11

ОРЕНДНО-ЗЕМЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ ЯК ІНСТРУМЕНТ УДОСКОНАЛЕННЯ ВІДТВОРЕННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ АПК

М. Щурик, д. е. н., професор

Івано-Франківський університет права ім. Короля Данила Галицького

© М. Щурик, 2016

Щурик М. Орендно-земельні відносини як інструмент удосконалення відтворення земельних ресурсів АПК

Висвітлено теоретичні й методологічні засади становлення і розвитку оренди земель у вітчизняному аграрному секторі. Наголошено, що оренда не набула розвитку як форма використання аграрного земельного фонду. Проаналізовано особливості формування орендно-земельних відносин в аграрному секторі Карпатського макрорегіону. Досліджено чинники, котрі впливають на характер формування оренди земель в Україні та Карпатському макрорегіоні зокрема. Доведено потребу в побудові орендно-земельних відносин як інструменту, що має передувати запровадженню приватного землеволодіння. Примітивний обробіток призвів до швидкої появи покинутих земельних ділянок, вилучення частини з них із сільськогосподарського обігу, чого раніше у вітчизняному аграрному секторі не було. Поява необроблюваних земель, а також фізична немічність окремих дрібних приватних власників змусила останніх віддавати земельні ділянки в оренду малим і середнім сільськогосподарським підприємствам. Однак через відсутність фінансових ресурсів, несформованість сучасної матеріально-технічної бази, застосування застарілих технологій використання орендованих земель не стало ефективним, оскільки призводить до порушення умов орендної плати. Орендна плата за землю, термін оренди є ключовими проблемами, які не в змозі вирішити малі й середні підприємства-орендарі.

Поряд із малими і середніми орендними підприємствами у вітчизняному аграрному секторі успішніше функціонують великі земельні господарства-агрохолдинги. Саме вони забезпечують левову частку виробництва й продажу зернобобових, кукурудзи, ріпаку, соняшнику тощо. Попри це, їх діяльність має суттєві недоліки. Використовуючи земельні ділянки місцевих громадян, вони не забезпечують надходження коштів до місцевих бюджетів, не вирішують соціальні та екологічні проблеми, не сприяють розвитку сільських територій.

Органам місцевого самоврядування рекомендовано формувати склад орендарів, які б, крім власних економічних інтересів, вирішували на селі соціальні питання та організували відтворення орендованих земель, дотримуючись при цьому вимог не лише економічних, а й онтологічних законів.

Ключові слова: оренда, земля, власник, держава, реформа, інвентаризація, відповідальність.

Shchuryk M. Leasing in the land relations as an instrument of improvement of recreation of the land resources of AIC

Theoretical and methodological principles of formation and development of land lease in the domestic agricultural sector are researched in the given clause. The author pays attention to the fact that the lease has not received development as a form of agricultural land use. Specific features of formation of lease and land relations in the agricultural sector of the Carpathian macro-region are analyzed. The factors that affect the nature of the land lease in Ukraine and the Carpathian macro-region in particular are studied. It is proved the need for formation lease and land relations as a tool that must precede the introduction of private ownership. Primitive cultivation has led to the rapid emergence of abandoned land, their removal out of agricultural circulation, which was not typical for the domestic agricultural sector. The appearance of uncultivated land and physical infirmity of some small private owners forced the latter to give land on lease to small and medium sized enterprises. However, due to lack of financial resources, immaturity of modern material and technical basis, application of outdated technologies the using of leased land was not effective because it leads to a breach of lease. The rent for the land lease, lease term are the key problems that are not solved by small and medium enterprises, tenants of land.

There are more successful large agricultural holdings that function along with small and medium-sized lease companies in the domestic agricultural sector. They provide the biggest part of production and sale of legumes, corn, rapeseed, sunflower and others. In spite of their positive organization of leased land use the author indi-

cates in the article the significant disadvantages of their activities. Using local citizens' land these agricultural holdings do not provide revenues to local budgets, do not solve social and environmental issues, do not take measures for rural areas development. It is recommended to form the complement of tenants by local authorities. It is also substantiated the necessity of formation of such complement of tenants that in addition to its own economic interests, can resolve social problems in rural areas and organize the leased land reproduction respecting the requirements of not only economic, but also ontological laws.

Key words: lease, land, owner, state, reform, stocktaking, responsibility.

Щурик М. Арендно-земельные отношения как инструмент совершенствования воспроизводства земельных ресурсов АПК

Показаны теоретические и методологические принципы становления и развития аренды земель в отечественном аграрном секторе. Указано, что аренда не получила развития как форма использования аграрного земельного фонда. Проведен анализ особенностей формирования арендно-земельных отношений в аграрном секторе Карпатского макрорегиона. Исследованы факторы, которые влияют на характер формирования аренды земель в Украине и Карпатском макрорегионе в частности. Доказана потребность в построении арендно-земельных отношений как инструмента, который должен предшествовать внедрению частного землевладения. Рутинная обработка земельных участков привела к быстрому увеличению площадей покинутых земельных участков, изъятию их из сельскохозяйственного оборота, чего раньше в отечественном аграрном секторе не было. Появление необрабатываемых земель, а также физическое недомогание многих мелких частных собственников заставило последних отдавать земельные участки в аренду малым и средним сельскохозяйственным предприятиям. Однако из-за отсутствия финансовых ресурсов, несформированности современной материально-технической базы, сохранения старых технологий использование арендованных земель не стало эффективным, поскольку оно сопровождается нарушениями условий арендной платы. Арендная плата за землю, срок аренды стали ключевыми проблемами, которые нынче не решаются малыми и средними предприятиями-арендаторами земель.

Наряду с малыми и средними арендными предприятиями в отечественном аграрном секторе более успешно функционируют большие земельные хозяйства-агрохолдинги. Именно они обеспечивают львиную долю производства и продажи зернобобовых, кукурузы, рапса, подсолнечника и т.п. Несмотря на это, их деятельность имеет существенные недостатки. Эти предприятия не обеспечивают приток средств в местные бюджеты, не решают социальные и экологические проблемы, не благоприятствуют развитию сельских территорий. Органам местного самоуправления рекомендовано формировать состав арендаторов, которые бы помимо собственных экономических интересов решали на селе социальные вопросы и организовывали использование фонда арендованных земель, соблюдая при этом требования не только экономических, но и онтологических законов.

Ключевые слова: аренда, земля, собственник, государство, реформа, инвентаризация, ответственность.

Постановка проблеми. У вітчизняному аграрному секторі орендно-земельні відносини не відповідають вимогам сьогодення. Органи державної влади та місцевого самоврядування практично не контролюють орендовані землі. Теперішні засади оренди сільськогосподарських земель гальмують належне їх використання, збереження та охорону, що створює відповідну проблему, яка потребує свого вирішення, в тому числі й наукових досліджень з метою обґрунтування конкретних кроків у цьому напрямі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Оренда земель АПК, земельні відносини, що сформувалися при цьому, орендна плата – ці та інші проблеми були і продовжують бути предметом досліджень багатьох відомих вітчизняних і зарубіжних учених, зокрема таких, як І. Баланюк, М. Богіра,

В. Благодатний, П. Гайдуцький, Г. Гуцуляк, А. Даниленко, Д. Добряк, Й. Дорош, С. Дорогунцов, Ю. Лупенко, Є. Мішенін, А. Сохнич, М. Ступень, О. Тараріко, А. Третяк, В. Юрчишин, М. Хвесик та ін. Питанням регулювання земельних відносин досить значну увагу у своїх дослідженнях приділяють Д. Бамбіндра, В. Горлачук, А. Даниленко, Д. Добряк, В. Заяць, Г. Земляна, М. Кобець, А. Мірошниченко, Л. Новаковський, С. Осипчук, П. Саблук, А. Тихонов, А. Третяк, М. Федоров, І. Червен, Г. Черевко, А. Юрченко та ін. Результати їх досліджень засвідчують, що оренда сільськогосподарських земель в Україні практично була започаткована в пострадянський період у рамках заходів роздержавлення, паювання та приватизації земельних фондів колишніх колективних і державних сільськогосподарських підприємств. При цьо-

му вчені звертають увагу на певну недорозвиненість оренди земель у вітчизняному аграрному секторі. Зокрема домінує короткострокова оренда, що гальмує запровадження новачій у процеси використання й охорони сільгоспугідь. Підприємства орендують землю короткотерміново і через невизначеність подальшої долі угідь не зацікавлені вкладати в їхнє поліпшення, розвиток тваринництва, багаторічні насадження [2, с. 102]. Слід зазначити, що недостатнє запровадження оренди в Україні, і не лише це, можна пояснити чинними засадами державної форми власності на землю. Держава має забезпечувати інтереси всього суспільства, а тому повинна мати землю у державній власності, що може бути надана в оренду сільськогосподарським підприємствам, фермерам, у чому переконує досвід окремих високорозвинутих країн. Тут у земельних відносинах пріоритетною стає державна власність, що підтверджується практикою різних країн з успішним економічним розвитком. Нема приватної власності на землю, зокрема, в Англії, Данії, Норвегії. В Україні земля належить нації. Держава здає її в оренду за невисоку плату в колективне чи індивідуальне користування на 49 років. Сільськогосподарські підприємства в Ізраїлі – кібуци – також є землекористувачами. У Китаї в державній власності збережено 95% оброблюваної землі, її здають в оренду. Така сама ситуація у В'єтнамі. У США держава викупує землю у фермерів, щоб передати її у державну чи місцеву власність, а потім віддати в оренду великим виробникам [2, с. 100, 106].

Отже, відповідно до характеру розвитку земельних відносин земля перебуває у власності держави та надається в довгострокову оренду. Другий напрям, який отримав розвиток в Україні, базується на відносинах приватного землеволодіння, особливо дрібного, оскільки велика приватизація сільськогосподарських угідь у нашій державі ще не започаткована. Утім, і в першому, і у другому випадку орендні відносини повинні забезпечувати належний соціальний захист сільських жителів. У системі управління аграрним сектором національної економіки на всіх рівнях необхідно керуватися розумінням того, що в центрі уваги має бути селянин, який потребує гідних людських умов життя, а життєвий потенціал сільського населення є соціальною першоосновою для відтворення

селянства, формування людності та поселенської мережі сільських територій [1, с. 66]. Завдяки імплементації орендних земельних відносин повинні успішно вирішуватися не лише чисто економічні, а й соціальні питання на селі, що потребує запровадження адекватної орендної плати. В Україні, як засвідчують дослідження, левова частина орендованих сільськогосподарських земель перебуває в підпорядкуванні агрохолдингових компаній, які в абсолютній своїй більшості спрямовують діяльність на надмірне власне збагачення. Хоча в динаміці орендна плата за землю в Україні зростає, її розмір у 3–5 разів менший, ніж у країнах Європи [4, с. 15]. Більш ніж очевидно, що орендно-земельні відносини у вітчизняному аграрному секторі не є досконалими, не відповідають вимогам і потребам усього суспільства.

Учені звертають увагу на певні статевікові деструктиви складу орендодавців в Україні. За інформацією Державного агентства земельних ресурсів України, у 2013 р. було укладено 4,77 млн договорів оренди земельних паїв, з яких 2,48 млн (52%) уклали селяни-пенсіонери. При цьому уклалися договори середньострокової оренди на 6–10 років – 43% загальної кількості. Частка довгострокових договорів оренди (від 10 років) становила близько 18% [5, с. 38].

Аналіз досліджень і публікацій науковців щодо розвитку орендно-земельних відносин у вітчизняному аграрному секторі переконує, що тут вирішується важлива суспільна проблема. Утім, шляхи її вирішення, механізм, який слід при цьому використати, потребують додаткових досліджень. Особливо це стосується макрорегіонального виміру.

Постановка завдання. Перед нами стояло завдання: дослідити процес імплементації та розвитку орендно-земельних відносин в АПК Карпатського макрорегіону; критично оцінити досягнення та недоліки; запропонувати засади оптимізації орендно-земельних відносин у вітчизняному аграрному секторі.

Результати дослідження. Сучасна ситуація свідчить, що рівень розвитку земельних відносин в Україні ще не відповідає ринковим умовам господарювання [8, с. 35]. Земельна та аграрна реформи в аграрному секторі реалізовувалися переважно заходами роздержавлення, паювання та приватизації земельних фондів колишніх сільськогосподарських підприємств. Мотивом трансформацій

стала побудова ринкової моделі відтворення земельних ресурсів, відродження приватної форми власності на землю, пошук справжнього господаря землі тощо. За результатами реформування поряд із державною формою набула розвитку приватна форма землеволодіння. Одночасно поштовх у розвитку одержали орендно-земельні відносини, формування та механізм функціонування яких регулюють Закон України «Про оренду земель», Земельний кодекс України, інші законодавчі акти.

Дослідження показали, що оренда земель в Україні та Карпатському макрорегіоні зокрема має певні особливості, котрі значною мірою різняться від характеру земельно-орендних відносин країн ЄС. По-перше, у вітчизняному аграрному секторі практично донині не набула розвитку велика приватизація земель сільськогосподарського призначення, що унеможлиблює надання в оренду земельних площ великим землевласникам. По-друге, надмірно поширеною стала дрібна приватизація домогосподарствами земельних паїв. По-третє, серед орендодавців найбільшу питому вагу займають домогосподарства, в складі яких переважають особи пенсійного віку, частина з яких не може самостійно обробляти земельні ділянки. Саме тому умови оренди в абсолютній своїй більшості диктують орендарі. По-четверте, в Україні законодавчо не обмежені розміри оренди земельних площ, що призвело до надмірного зосередження їх у окремих осіб, монополізації, суб'єктивно встановленого розміру плати за оренду земель. По-п'яте, держава практично не є власником земель АПК.

Аналіз теоретичних і методологічних основ оренди сільськогосподарських земель засвідчує, що кінцевою метою її організації мало стати підвищення ефективності використання, збереження, покращання та охорона земель АПК. Саме оренда повинна б бути передумовою імплементації права приватного землеволодіння. Утім, реалізація таких засад, на нашу думку, потребує зосередження земель АПК у державному підпорядкуванні. Саме держава, як гарант соціального захисту громадян, має мати монопольне право організації оренди сільськогосподарських земель на користь усього соціуму. Дрібний приватний власник, фермер, посередники не повинні займатися механізмом оренди земель. Ба більше, як засвідчують дослідження,

поспішна, не завжди економічно, екологічно, соціально виправдана приватизація, а відтак оренда земельних ділянок спричинили певні деструктиви, хаос в організації відтворення земельних ресурсів АПК. Враховуючи нерозвиненість ринку земельних відносин в Україні та втрату навичок приватного землеволодіння, ймовірно, було б доцільно не розпайовувати сільськогосподарські угіддя на дрібні володіння, а на певний період зберегти державну власність на цю категорію земель [3, с. 26].

Аналіз засвідчує, що реформування вітчизняного земельного фонду доцільно було проводити поступово, не поспішаючи будь-якою ціною позбутися державної монополії на землі сільськогосподарського призначення. Невиправданим, на нашу думку, слід вважати також надмірне подрібнення земель, приватизацію земельних ділянок сотнями тисяч господарств населення. Організаційно-правова структура землекористування, в якій переважає дрібнотоварний сектор, ніколи не стане базовою основою для структурно-інноваційної перебудови вітчизняної аграрної економіки. За роки незалежності стратеги аграрної справи повинні були б усвідомити тенденції розвитку світового сільського господарства [6, с. 8].

Штучно нав'язане позбавлення держави та місцевих органів самоврядування права власності на землю, безсистемна й хаотична руйнація колишніх сільськогосподарських підприємств не призвели до імплементації новітніх засад відтворення земельних ресурсів за сучасними світовими аналогами.

Аналіз засвідчує, що за перші 5–7 років господарства населення за рахунок збільшення земельних ділянок, масової дрібної приватизації змогли забезпечити прорив в обсягах виробництва сільськогосподарської продукції. Однак, як відомо, існують певні межі розвитку дрібного сектору. Нині більшість господарств населення практично залишилося наодинці з вирішенням проблем використання, поліпшення, збереження та охорони приватизованих земельних ділянок.

Зважаючи на ці обставини, частина домогосподарств здає земельні ділянки в оренду фермерським господарствам, виробничим кооперативам, інших агрогосподарствам. Однак результати господарювання цих агроформувань на орендованих землях не є адекватними вимогам ринкових відносин.

Окрім дрібних і середніх аграрних підприємств, в Україні орендують землі великі агрогосподарства – агрохолдинги, котрі зазвичай вчасно розраховуються з орендодавцями. До уваги слід взяти те, що орендований земельний фонд агрохолдингів часто охоплює території декількох сіл, районів, областей, в результаті чого сформувалася своєрідна монополія на оренду земель, яку нині практично не контролюють адекватні державні структури. Принагідно зазначимо, що власники агрохолдингів заклали сучасну матеріально-технічну базу, використовують новітні технології, котрі відповідають або є аналогами таких в агропідприємствах високорозвинутих країн. Однак нинішня діяльність цих надпотужних агрохолдингів, на наше переконання, може призвести до руйнування вітчизняного земельного фонду.

Основні недоліки розвитку агрохолдингів в Україні стосуються переважно нехтування соціальними та екологічними проблемами на селі, у тому числі допущення ними хижацької експлуатації земельних угідь з метою максимізації власного прибутку в умовах недостатньо розвинутої нормативно-правової системи регулювання їх діяльності, незавершеності процесу формування ефективних земельних відносин [7, с. 83].

Отже, нинішні засади організації орендно-земельних відносин в Україні не забезпечують збалансованості інтересів між орендодавцями й орендарями та призводять до виснаженості й посилення мінералізації ґрунтів, є монокультурними й не вирішують соціальні й екологічні питання на селі.

Подолання деструктивів орендно-земельних відносин у вітчизняному аграрному секторі неможливе без радикальних заходів. По-перше, потрібно провести інвентаризацію орендованого земельного фонду в розрізі користувачів, власників, угідь, регіонів; по-друге, слід деприватизувати земельні ділянки, які пустують і не обробляються та передати їх у підпорядкування місцевих громад; по-третє, на вилучених землях належить організувати новітні сільськогосподарські підприємства на умовах оренди; по-четверте, потрібно значно збільшити терміни оренди, як це має місце у високорозвинутих країнах ЄС; по-п'яте, запровадити критерії орендної плати, котрі б враховували інтереси орендарів та орендодавців; по-шосте, забезпечити постійно діючий моніторинг кількісного та якісно-

го складу сільськогосподарських угідь, використання та охорони земель; по-сьоме, оренда земель АПК має обов'язково враховувати організацію земельного господарства орендарем із запровадженням сівозмін, подоланням монокультурності, вирішенням соціальних та екологічних питань.

Ці та інші заходи повинні стати наріжним каменем у побудові орендно-земельних відносин, забезпечити успішний їх розвиток на найближчу перспективу. При цьому, як зазначено, визначальним є посилення участі в цьому процесі держави та місцевих органів самоврядування. Не приватні землевласники, а державні структури повинні генерувати формат становлення й розвитку оренди сільськогосподарських земель. Сучасна фінансово-економічна криза показала неспроможність припущення ролі держави і перевищення ролі ринку. Теоретичною основою цього підходу була аксіома, що фундаментом ринкової економіки є приватна власність, а приватний інтерес – рушійною силою розвитку економіки і суспільства. Ця аксіома фактично перетворилася на догму. Сучасна криза, в тому числі деструктиви в розвитку орендних земельних відносин АПК, з усією силою показала, що саме це стало чинником стихійного розвитку економіки, відриву фінансово-кредитних відносин від виробництва, поширення спекулятивних проявів, непомірного зростання боргів держав і корпорацій, обсягів цінних паперів тощо [9, с. 27]. Держава, органи місцевого самоврядування завдяки проголошенню децентралізації економіки й управління, а не приватні власники мають формувати засади та політику розвитку орендно-земельних відносин, яку слід спрямовувати передусім на збереження вітчизняного земельного фонду, охорону, вирішення накопичених десятками років проблем екології, задоволення потреб та інтересів усього соціуму. Саме така модель розвитку оренди сільськогосподарських земель відповідатиме вимогам сучасності, буде дієвою та ефективною.

Особлива роль у формуванні нових орендно-земельних відносин має бути відведена складу орендарів. Нині значна частина з них спекулює на недосконалому орендних відносин. Передусім це стосується осіб, котрі проживають далеко за межами сільських населених пунктів і використовують оренду сільськогосподарських земель як предмет

особистого збагачення за рахунок природної ренти. Звісно, такі засади оренди не є прийнятними для місцевих громад і всього суспільства. З огляду на це слід змінити організаційні засади формування оренди земель. Передусім стосовно складу орендарів, які є основною продуктивною силою, котра забезпечуватиме не лише підвищення продуктивності орендованих сільськогосподарських земель, впровадження сучасних технологій та новітніх досягнень науки і техніки, а й спрямовуватиме свої зусилля на покращання якісного складу ґрунтів, поліпшення екології, соціальний захист орендодавців, розвиток сільських територій тощо. Місцеві громади повинні одержати право вибирати орендарів сільськогосподарських земель на конкурсній основі та зробити оренду підконтрольною громадськості.

Важливим заходом на шляху вдосконалення орендних земельних відносин є подолання монополії орендарів та обмеження розміру оренди землі. Місцевим органам самоврядування слід законодавчо забезпечити функції, які б зробили підконтрольними їм договори оренди від початку їх формування (включаючи організацію постійного контролю) до завершення терміну оренди.

Висновки. Оренда земель в аграрному секторі була започаткована в період проведення земельної й аграрної реформ. За задумом провідників земельної реформи, вона повинна була поліпшити використання та охорону сільськогосподарських угідь. Дослідження показали, що в Україні оренда сільськогосподарських земель за своєю формою та змістом значно різниться від такої в країнах, які за її допомогою забезпечили належне їх використання, збереження, охорону, успішно вирішують соціальні й екологічні питання.

У світі основним орендодавцем є держава. Вона контролює використання угідь, їх охорону, стан ґрунтів, екологію, вирішує соці-

ально-економічні проблеми. У вітчизняному аграрному секторі масштабного розвитку набула оренда земель великими агрохолдингами, які спрямовують зусилля передусім на одержання надприбутків, власне збагачення. Щодо середніх і малих сільськогосподарських підприємств, які сформували фонд орендованих земель за рахунок угідь колишніх агрогосподарств та частково через залучення земельних паїв, то належного розвитку вони не набули. Ці та інші деструктиви чинної організації орендно-земельних відносин засвідчують про потребу їх перегляду й трансформації відповідно до досвіду високорозвинутих країн ЄС. З цією метою в кожному регіоні потрібно провести інвентаризацію орендованого фонду сільськогосподарських земель. Крім того, слід організувати дослідження кількісного та якісного складу ґрунтів у розрізі кожного орендаря. Йдеться про потребу в збереженні, покращанні та охороні орендованих земель, які нині є недостатніми й спричиняють їх деградацію, знищення. Орендовані землі, що не залучені в сільськогосподарський обіг або використання яких орендарями призводить до втрати родючості, виснаженості, слід вилучити на користь держави, місцевих органів самоврядування. Такі трансформації слід здійснювати силами органів місцевої влади та громадськості, оскільки саме вони володіють достовірною інформацією щодо стану орендованих угідь, рівня їх охорони й збереження, реального беніфіціатора договору оренди. Деприватизовані землі доцільно передати у власність місцевих органів влади, яким слід надати право організації орендно-земельних відносин з урахуванням складу орендарів. Нагальною є також потреба в розробці вітчизняної моделі організації оренди земель АПК великими агрохолдингами, в якій належить врахувати вирішення ними суспільно значущих соціально-економічних проблем і поліпшення екологічного стану.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК

1. Богиня Д. Українське село вмирає: національна небезпека / Д. Богиня, К. Якуба // *Економіка України*. – 2011. – № 4. – С. 56–66.
2. Дієсперов Є. С. Земля як головний природний ресурс сільських територій і країни / Є. С. Дієсперов // *Економіка АПК*. – 2010. – № 9. – С. 102–109.
3. Кістерський Л. У пошуках виходу з кризи: Біблія очима економіста / Л. Кістерський // *Економіка України*. – 2014. – № 1. – С. 21–32.
4. Лупенко Ю. О. Агрохолдинги в Україні та посилення соціальної спрямованості їх діяльності / Ю. Лупенко, М. Кропивко // *Економіка АПК*. – 2013. – № 7. – С. 5–21.

5. Луців О. Оцінка вартості природних ресурсів територіальних економічних систем України / О. Луців // *Економіка природокористування і охорони довкілля* : зб. наук. пр. – К., 2014. – С. 37–41.
6. Саблук П. Т. Структурно-інноваційні зрушення в аграрному секторі України як фактор його соціально-економічного зростання / П. Т. Саблук // *Економіка АПК*. – 2004. – № 6. – С. 8.
7. Хвесик М. А. Економічна криза в Україні: соціально-економічні наслідки та шляхи їх подолання / М. А. Хвесик, А. В. Степаненко // *Економіка України*. – 2014. – № 1. – С. 74–86.
8. Черевко Г. В. Земельні відносини як чинник ефективності використання землі / Г. В. Черевко, Г. М. Земляна // *Аграрна економіка*. – 2010. – Т. 3, № 1–2. – С. 32–38.
9. Чухно А. А. Модернізація економіки та економічна теорія / А. А. Чухно // *Економіка України*. – 2012. – № 10. – С. 24–33.

